

TIJDSCHRIFT VOOR DE
GESCHIEDENIS VAN DE
KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

**Antiquariaat
Het Bisschopshof**
(J.W. Kervezee)

Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.
Catalogus op aanvraag.

SINDS 1973

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

REDACTIONEEL

Caert-Thesoor is nu één jaar oud en we constateren met veel genoegen dat van een zekere inburgering sprake is wat betreft de informatievoorziening, zowel in Nederland als daarbuiten. Het aantal correspondenten stijgt langzaam maar zeker, waardoor vooral ook vanuit het buitenland een uitgebreider berichtgeving te verwachten valt over voor Nederland interessante zaken.

In dit nummer is o.m. een vervolg opgenomen in de reeks artikelen over de middeleeuwse kartografie en de interpretatie daarvan. Vanwege ruimtegebrek bij de vorige gelegenheid is ook de Engelse samenvatting van het eerste artikel geplaatst.

N.B.: Voor betaling van het abonnementsgeld (f 20,—) van jaargang 1983 zult u bij het tweede nummer een acceptgirokaart aantreffen.

Eredoctoraat aan M. Destombes

Op 18 maart 1983 wordt bij de viering van de dies natalis van de Rijksuniversiteit te Utrecht een eredoctoraat verleend aan de heer Destombes.

Marcel Destombes, een privégeleerde in Parijs, is de belangrijkste levende kaarthistoricus in Frankrijk. Hij behoort tot de leidende personen op het vakgebied van de historische kartografie in de wereld. Met zijn imposante lijst van publikaties in internationale tijdschriften en zijn talrijke voordrachten op nationale en internationale conferenties in de afgelopen veertig jaren, heeft hij bij zijn vakcollega's grote waardering verworven. M. Destombes' publikaties en lezingen worden gekenmerkt door baanbrekende vernieuwingen die ze bieden. Ze geven o.a. inzicht in de grote prestaties die de Nederlanders op het gebied van wetenschap, techniek, zeevaartkunde, boekdrukkunst en de vervaardiging van atlanten, globes en kaarten hebben geleverd. M. Destombes is tevens één van de weinige deskundigen op het gebied van historische zeevaartinstrumenten. Hij is lid van de Académie de la Marine te Parijs en vanaf 1960 lid van de Board of Directors van *Imago Mundi*, het belangrijkste internationale tijdschrift op het gebied van de historische kartografie. De overwegingen op grond waarvan het eredoctoraat wordt toegekend zijn:

1. In de internationale vakwereld geldt M. Destombes als één van de grootste vakgeleerden.
2. Een belangrijk deel van zijn onderzoekswerk is aan de Nederlandse kartografie gewijd.
3. De aanleiding om juist door de Rijksuniversiteit Utrecht een eredoctoraat te laten verlenen was duidelijk aanwezig omdat Destombes' wetenschappelijke contacten steeds via de leerstoel Kartografie in Utrecht verliepen en in Utrecht de enige vakgroep Kartografie zetelt.

Tudor Map making

A seminar on Tudor map making was held in the British Library 13 March 1981. The proceedings are to be published as *English map making 1500-1650*, British Library Publications, 1983.

INHOUD

2e jaargang 1983, nr. 1

Redactioneel	1
De landmeter-ingenieur Johan Sems en de kaarten van Leeuwarden (1600/1603) en Franeker (1598) F. Westra	2
Het middeleeuwse wereldbeeld II: Het kaartbeeld in de vroege middeleeuwen K. Kalkwiek	6
Topografische kartering van Noordoost-Nederland 1820-1824 P. Karstkarel	12
Een globe als zonnewijzer P. van der Krogt	13
Besprekingen	15
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	16

Redactie Caert-Thesoor: R.C.M. Braam, drs. P.C.J. van der Krogt, drs. J.W.H. Werner en K. Zandvliet, leden van de Werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie; A. Vis. Correspondenten: mw. L. Danckaert, Brussel; mw. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; mw. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Redactiesecretariaat en administratie:
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458.

Caert-Thesoor verschijnt 4x per jaar. Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar; losse nummers f 7,50. Postgironummer 5253901. Verzoeken alle kopij, recensie-exemplaren enz. te zenden aan het redactiesecretariaat. Voor opgave van adreswijzigingen, abonnementen en voor losse nummers wende men zich eveneens tot het redactiesecretariaat.

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Vraag en aanbod: Kleine advertenties van abonnees kunnen in deze rubriek worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan het redactiesecretariaat.

ISSN 0167-4994

Leven en werk

Van het leven van de landmeter-ingenieur Johan Sems was tot voor kort minder bekend dan van zijn werk. Immers deze Sems stond bekend als auteur van een belangrijk 17e-eeuws leerboek getiteld *Practijck des Lantmetens*, dat hij samen met de Leidse landmeter Jan Pieterszoon Dou publiceerde in 1600. Verder staat Sems bekend als één van die vele Nederlandse ingenieurs die in de 17e eeuw in Scandinavië werkzaam waren en daar een voor-naam stempel drukten op de stedeboouw.

1. Anoniem portret van Johan Sems op 27-jarige leeftijd (1600) (Portretten-catalogi Fr. Muller, 4911, en Van Someren, 5098).

Johan Sems werd in 1572 te Franeker geboren; in 1581 verhuisde hij naar Leiden, omdat zijn vader daar rechten ging studeren aan de universiteit. Exacte gegevens over zijn opleiding ontbreken uit die periode. Voorzover na te gaan, studeerde hij er niet aan de universiteit; wel duidelijk is dat hij tot in 1599 te Leiden bleef wonen.¹ In ieder geval heeft hij vriendschap opgevat voor zijn leeftijdsgenoot Jan Pieterszoon Dou, hetgeen onder andere resulteerde in bovengenoemde publikatie. Wellicht heeft hij deze leren kennen bij gezamenlijke lessen van zulke "meesters", zoals Sems ze zelf noemt, als Ludolf van Ceulen, Symon Fransz van Merwen, Samuel Crop en Simon Stevin.

In het najaar van 1599 vertrekt Sems naar Leeuwarden, waar hij zich bezig gaat houden met de opmeting van deze stad ten behoeve van een plattegrond (waarover verderop meer). De stad Leeuwarden had hem hiervoor een opdracht ver-

strekt. Reeds eerder was Sems met Dou bezig met het schrijven van *Practijck des Lantmetens*, gevolgd door *Van het ghebruyck der geometrijsche instrumenten*. Voor deze beide boekwerken verleenden de Staten Generaal een privilege voor zeven jaar, terwijl ook de Staten van Friesland Sems betaalden voor "gedane arbeyt van seecker uitgegeven boeck".² De boekjes beleefden enige herdrukken en werden ook in het Duits vertaald. Erin beschreven werd alles wat ingenieurs en landmeters in die tijd dienden te weten, ook voor de oorlogsvoering.

De boeken waren duidelijk bedoeld als handleiding voor de studenten aan de in 1600 te Leiden opgerichte Ingenieursschool. Tot ver in de 17e eeuw bleven de boeken van Sems en Dou een belangrijk leermiddel. Het lijkt aannemelijk dat Sems en Dou in hun boek de kennis samenbrachten die al circuleerde in de kringen rondom Stevin, vóór de oprichting van de Ingenieursschool.

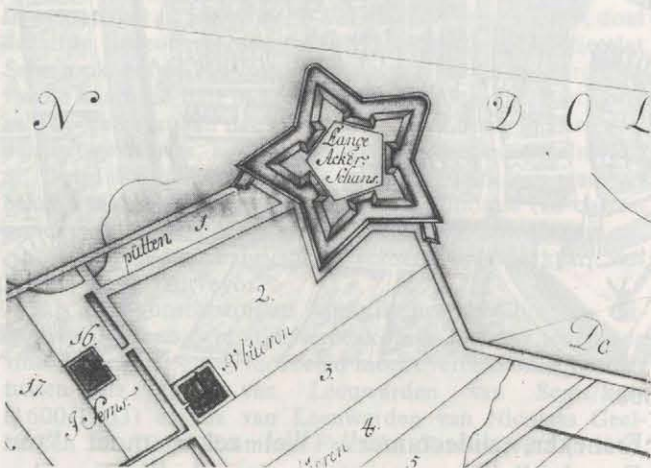
In 1602 werd Sems "geadmitteerd" als landmeter door het Hof van Friesland en vanaf die tijd droeg hij de meesterstitel. Zijn werkzaamheden bestonden uit het opmeten van veengebieden in Friesland en het inspecteren en aanbesteden van werkzaamheden in de schansen in Oost-Groningen (Delfzijl, Bellingwolde, Bourtange), die immers ook ter bescherming van de "Friesche Tuin" dienden. Tijdens deze periode maakte Sems kennis met een aantal ondernemende Amsterdamse kooplieden die bezig waren een gedeelte van de Dollard bij Hoch Bunde (net over de grens bij Nieuweschans) in te polderen. In 1607 raakte hij reeds betrokken bij deze "Compagnie van Bunderneuland" en in 1611 ging hij er ook daadwerkelijk wonen.

In de daarop volgende jaren richtte hij zijn activiteiten meer op het Drents-Groningse gebied. In 1614 liet hij zich als landmeter inzweren bij de Hoge Justitie Kamer te Groningen en verrichtte hij metingswerkzaamheden in de Noordgroningse kwelders; in 1615 werd hij door graaf Willem Lodewijk belast met het uitzetten van de grens tussen Groningen en Drenthe, de zogenaamde "Sems-linie", die ook nog heden de provinciegrens tussen Groningen en Drenthe is, ruwweg vanaf het Zuidlaardermeer tot aan de rijksgrens bij Ter Apel.

Kort daarop werd hij naar Denemarken geroepen en trad hij in dienst bij Christian IV. Daar werkte hij aan bedijkingen in Bredsted (Sleeswijk-Holstein) en hij was ook betrokken bij de aanleg van vestingwerken te Helsingör. Daarnaast ontwierp hij een stadsplan voor Kristianstad (Zweden) dat erg doet denken aan Stevins ideaalstad. Zijn belangrijkste opdracht was ontwerp en uitvoering van de grote stadsuitbreiding van Kopenhagen. Voor deze nieuwe stad, Christianshavn, koos Sems voor een tienzijdige radiaalstad, waarvan de drie benedenste zijden afgesneden zijn door een havenfront. Het ontwerp lijkt op Italiaanse leest geschoeid te zijn.

Het project werd grotendeels onder Sems' leiding uitgevoerd, maar voor de voltooiing was Sems al weer terug in Bunderneuland en hij zette zich er toe om weer een boek te gaan schrijven: *De Arithmetische Fundamenten*, gevolgd door een *Tabula Pythagorica offte Reeckentaefel* (Emden, 1623). Vanaf 1626 was hij weer aan het werk in de kwelders bij de Waddenzee, hetgeen in 1631 resulteerde in een prachtige nauwkeurige kaart van de "uyterdijcken" van Noord-Groningen.

De inpoldering van Bunderneuland had tot gevolg dat de Bellingwolderschans landinwaarts was komen te liggen en niet langer effectief de grens kon bewaken. Derhalve werd door Ernst Casimir besloten om de "Nieuwe- of Langakkerschans" op te richten (1628). Deze nieuwe schans werd exact geprojecteerd op het land van Johan Sems; vanzelfsprekend leverde hij een fors aandeel in de werkzaamheden. In 1630 ontving hij tenslotte een vaste aanstelling van de Staten van Stad en Ommelanden voor de "visitatie, bestedinghe ende opneminghe vande fortificatie wercken aen de frontier-schansen". Johan Sems stierf in 1635.

2. Detail uit de kaart van Bondernieulandt, 1628 (Kaartcoll. Niedersächsisches Staatsarchiv).

De kaart van Leeuwarden 1600/1603

Zoals we al eerder zagen was Sems in 1600 in Leeuwarden bezig met opmetingswerkzaamheden voor een stadsplattegrond, in opdracht van de stad Leeuwarden en de Staten van Friesland. Zelf zegt hij daarover in zijn voorwoord van de *Tabula Pythagorica*, die gericht is aan de magistraat van Leeuwarden: "...ende hebbende mede U.E.W. Stadt inden Jaere 1600 afghemet, daer af een Gront Caertie ghemaect ende in Cooper laten snyden...". Dat laatste is dan gebeurd door de fameuze Antwerpse graveur Pieter Bast die in deze periode in Friesland werkzaam was. Er zijn momenteel twee versies van deze kaart van Sems/Bast voorhanden.

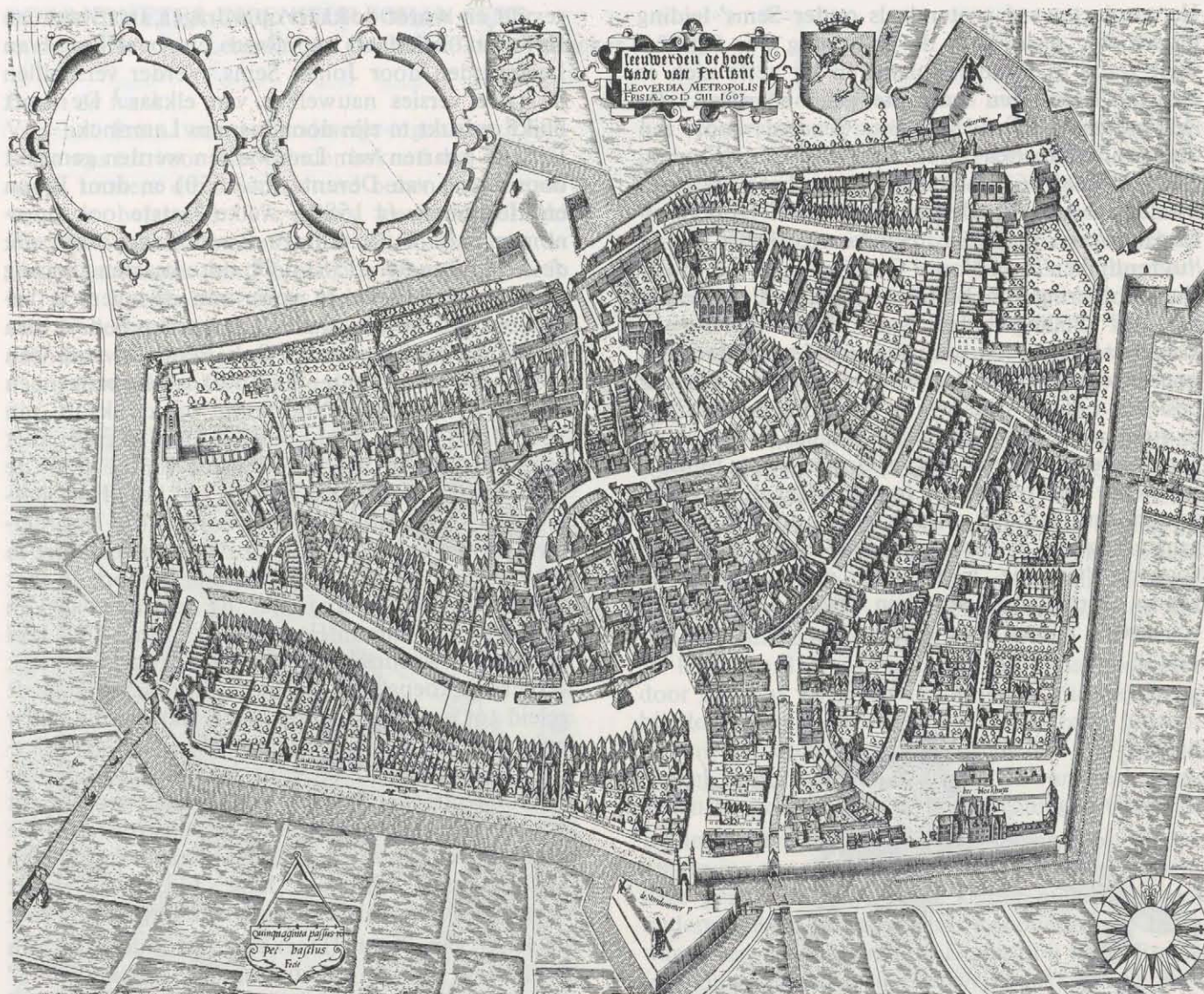
In de ene versie zijn slechts enige cartouches ingevuld (waar onder "Leeuwerden de hooftstadt van Frisland, Leoverdia Metropolis..."). Onderaan de kaart staat vermeld "Pet Bastius Fecit". In de andere versie zijn de grote cartouches bovenaan in-

gevuld en wordt de kaart opgedragen aan Staten en Hof van Friesland en Raad en bevolking van Leeuwarden door Johan Sems. Verder verschillen de twee versies nauwelijks van elkaar.³ De kaart blijkt gedrukt te zijn door Joannes Lamrinck.

Eerdere kaarten van Leeuwarden werden gemaakt door Jacob van Deventer (± 1550) en door Braun en Hogenberg (± 1580), welke laatste ook opgenomen is in Guicciardini's *Beschrijvinghe van alle de Neder-Landen* (1581). Op deze kaarten zijn nog geen bolwerken in de vorm van dwingers te bespeuren, hoewel de stad wel omgeven is door een gracht en wallen heeft. Ook kent de stad een "blokhuis", dat echter na 1580 is afgebroken en dan ook niet meer voorkomt op de kaart van 1600/1603. Dan is het vestingstelsel verrijkt met twee bastions in het noordoosten van de stad (de Ooster- of Amelandswinger en het Hoeksteravelijn), een bastion in het noorden (de Noorderdwinger) en een ravelijn voor de Vrouwenpoort in het westen en voor de Wirdumerpoort in het zuiden. In vergelijking met de kaarten van Van Deventer en Braun/Hogenberg springt de veel grotere nauwkeurigheid in het oog. Vooral de sterk verbeterde toepassing van de driehoeksmeting heeft geleid tot een meetkundig juiste plattegrond, maar ook op deze kaart zijn de opstellen scheef geprojecteerd weergegeven. Je kunt je er inderdaad over verwonderen met hoeveel gemak men een gezicht op een gebouw vanuit de lucht construeerde.⁴ De kaart maakt daardoor niet de abstracte indruk van plattegronden uit veel later tijd, maar geeft desalniettemin veel informatie. In vergelijking met de kaart van Braun/Hogenberg geeft de kaart van Sems/Bast aan de zuidzijde van "de Nieuwstadt" ruim twee keer zoveel huizen op. Toch is ook bij Braun/Hogenberg een volledige bebouwing van gelijke wijze aanwezig. Maar bij hen is de Oost-West lengte van de stad veel te kort t.o.v. de Noord-Zuid lengte, zodat zij al die huizen niet "kwijt konden". Naast de plattegrond produceerde Bast ook nog een profiel van de stad Leeuwarden vanuit het zuiden, in het jaar 1602.

De kaart van Franeker van 1598

In 1598 graveerde Pieter Bast een stadsplattegrond van Franeker. Op sommige plaatsen is gesuggereerd dat aan deze kaart ook opmetingen van Sems ten grondslag liggen. Omdat bespreking van deze suggestie wel een interessant inzicht geeft in de wijze waarop archiefonderzoek kan leiden tot min of meer stellige aanwijzing van een auteur van een kaart, is de volgende beschouwing van belang. De eerste die deze suggestie doet is de beroemde 19e-eeuwse Leeuwarder archivaris W. Eekhof, wiens werkzaamheden een geweldige verdienste voor de Friese geschiedschrijving zijn geweest. Hij baseerde zich op hetgeen Pierius Winsemius schrijft naar aanleiding van het opnemen van de kaart van Leeuwarden van Sems/Bast in zijn *Chronique van Vrieslant* (1622): "...ghemaect omtrent over twintich Jaren by den Constrijcken Ingenieur ende vermaer-

3. Kaart van Leeuwarden door Johan Sems en Pieter Bast van 1600.

den Geometer Johan Zems van Franeker gheboortich/welcke dese stadt/evenals hij in andere Coninckrijcken ende verscheyden plaetsen/insonderheyt bij zijne Conincklijke Majesteit van Denemarken/vele steden/fortressen/ende fortificatien ontworpen/afgetekent/ende dese stadt Leeuwarden (...) op het platte in Coper gebracht heeft".⁵ Eekhoff leest in plaats van "... Zems van Franeker gheboortich/welcke dese stadt/evenals ...", "... Zems welke zijn geboortestad, evenals ..." en komt zo tot de conclusie dat Winsemius vertelt dat Sems ook de kaart van Franeker heeft gemaakt.⁶ Maar Winsemius heeft het in dit verband alleen over de kaart van Leeuwarden.⁷

Onlangs nog werd gesuggereerd⁸ dat Sems betrokken was bij de kaart van Franeker van Pieter Bast. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat hij betrokken is geweest bij de vervaardiging van deze kaart. Afgezien van stijlovereenkomst⁹, spreekt Sems zelf niet over een dergelijke kaart; hij doet dat wel met betrekking tot de kaart van Leeuwarden. Er valt omtrent aanwezigheid van Sems in Franeker rond 1598 niets aan te tonen. Tot juli 1599 is hij zeker nog in Leiden¹⁰ en in september laat hij zich in Leeuwarden inschrijven als "Jan Semmes, van

Franeker, sijdecramer". Wel zeker moet "van Franeker" hier opgevat worden als "in Franeker geboren". Sems noemt geen enkele keer Roggius en Metius, de Franeker hoogleraren in de mathematica, hetgeen had kunnen duiden op aanwezigheid in Franeker; in zijn voorwaarden noemt hij alleen Leidenaren zoals Van Ceulen en Van Merwen, die ook betrokken waren bij de oprichting van de Leidse Ingenieursschool.

Tenslotte: over naar het archief en de kaart zelf. In de Franeker stadsrekeningen zijn betalingen te vinden aan "Mr. Peter Bast plaetsnyder", evenwel niet aan Sems.¹¹ En op de kaart zelf signeert Bast niet uitsluitend als graveur, maar ook als auteur: "P Bast au et scalp 1598". Zo kan het archiefonderzoek zeer behulpzaam zijn bij het onderzoek naar kaarten en plattegronden; met name financiële en notariële archieven leveren soms verrassende vondsten op.

Met dank aan prof. dr. E.H. Waterbolk voor het kritisch doorlezen van het manuscript.

De kaarten van Johan Sems

– 1600/1603 Leeuwarden

– 1614/1622 Kustkaart Noord-Groningen (beperkt)

- 1615 Grens Groningen/Drenthe (Semslijn)
- 1616/1617 Kristianstad
- 1617/1624 Christianshavn
- 1628 Bonder Nieulandt/Nieuweschans
- 1631/1632 Kustkaart Noord-Groningen (uitgebreid)

¹ GA Leiden, Aflezingsboek F, fol. 181.

² RA Friesland, Statenarchief G f 50⁴, 25 november 1600.

³ Zie hiervoor de omvangrijke studie van George Keyes, *Pieter Bast*. Alphen a/d Rijn, 1981.

⁴ B. Bakker, De stad gezien door Hollandse tekenaars. In: *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17e eeuw*. Amsterdam, 1977, p. 69.

⁵ P. Winsemius, *Chronique van Vrieslant*, 1622, aanhangsel: Beschrijvinghe der Steden van Vrieslandt, Leeuwarden, p. 3.

⁶ W. Eekhoff, *Catalogus der kunstverzameling van de stad Leeuwarden*. Leeuwarden, 1875, p. 303.

⁷ Over de kaart van Pieter Bast die Winsemius bij de beschrijving van Franeker voegt zegt hij alleen: "Ende hoe hooch dese Stadt ten aensien van den soeten ghetempeerden Lucht werdt ghewesen/speurtmen ghenoech upt verclaringhe vanden geene diese aldaer uyt andere plaatsen komen besien. Deze ghelegentheit des Stadts cont ghy sien in dese bygaende Caert".

⁸ P. Karstkarel, Eekhoffs geschiedenis van de schilders, tekenaars en graveurs in Friesland tot 1875, In: C.P. Hoeke, P. Karstkarel en Ph.H. Breuker, *Eekhoff en zijn werk*. Leeuwarden, 1980, p. 140.

In een artikel in het *Friesch Dagblad*, 11 maart 1981, doet dezelfde auteur de nergens op gebaseerde suggestie dat Sems ook betrokken zou zijn geweest bij de vervaardiging van de kaart die Bast in 1599 van Emden maakte. Bast geeft zelf op de kaart aan dat hij, net zoals met Sems in Leeuwarden het geval was, heeft samengewerkt met een landmeter, nl. David Fabricius van Esens en Osteel, een man waarvan bekend is dat hij interesse had voor astronomie (zo correspondeerde hij met Kepler over zonnevlekken). Keyes, *op. cit.*, p. 36, noemt Fabricius in verband met de kaart van Emden als de "surveyor".

⁹ Als niet-kunsthistoricus vind ik het moeilijk om uitspraken te doen over stilovereenkomst. Met het leken-oog vind ik toch dat er bij voorbeeld meer overeenkomst bestaat tussen de kaart van Leeuwarden van Sems/Bast (1600/1603) en die van Leeuwarden van Nicolaas Geelkerken uit Ubbo Emmius' *Friesche Geschiedenis* (1616),

dan met de kaart van Franeker uit 1598. Niet onvermeld mag blijven dat de gelijkgestemde opleiding van de verschillende kaarttekenaars soms tot zeer op elkaar lijkende kaarten van verschillende tekenaars heeft geleid (een zelfde verschijnsel ziet men ook bij het handschrift van bepaalde 17e-eeuwse klerken).

¹⁸ GA Leiden, Archief Secretarie 3392 pak 84/85 bijlagen rekening 1599.

¹¹ GA Franeker, 664, f. 12 vso., Stadsrekening 1600.

LITERATUUR

Eekhoff, W., *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, 2 dln. Leeuwarden, 1846.

Gedenkboek Leeuwarden 1435–1935. Leeuwarden, 1935.

Keyes, G., *Pieter Bast*. Alphen aan den Rijn, 1981.

Vredenburg-Alink, J.J., *De kaarten van Groningerland*. Uithuizen, 1974.

Westra, F., *Johan Sems, 1572–1635*. Groningen, 1980.

Summary

The surveyor-engineer Johan Sems lived from 1572 to 1635. He was born in Franeker and got his education in Leyden amidst a group of engineers around Simon Stevin; these same engineers such as Ludolf van Ceulen and Samuel Marolois also had to do with the foundation of the Leyden school for engineers in 1600. Sems wrote together with his colleague and friend Johan Pieterszoon Dou a handbook called "Practijck des Lantmetens", which was published in 1600. In it all extant knowledge about surveying and the art of building fortresses etc. was brought together. After 1600 Johan Sems moved back to Friesland and became a surveyor for the Estates of Friesland. In this period he produced together with the famous sculptor from Antwerp, Pieter Bast, a very precise groundplan of Leeuwarden (1603). After a short period in East-Friesland he moved to Denmark, where he worked for King Christian IV and his "Nordic Renaissance". His major work was the planning and building of Christianshavn, an enlargement of Copenhagen. From 1621 on Sems was back in the province of Groningen in which he worked for many years on maps and fortifications. In 1623 he published another book on arithmetics: "De Arithmetische Fundamenten". The article furthermore reflects on the maps by Pieter Bast of Franeker and Leeuwarden, and arguments are given for the fact that Sems didn't cooperate on the Franeker-map.

Tentoonstellingen

In april 1983 begint in Turijn (Italië) de tentoonstelling *Il Disegno Del Mondo* in de Mole Antonellia die zal duren tot oktober 1983. Er wordt naar gestreefd een geïntegreerde visie van kunst en wetenschappen in verleden en heden op de wereld te laten zien. Naast kaarten, zullen er dan ook schilderijen, beeldhouwwerken, meetinstrumenten e.d. gepresenteerd worden.

De algemene leiding van de tentoonstelling berust bij Giulio Macchi, die ook de catalogus redigeert, namens de culturele afdeling van de stad Turijn.

Vlaanderen in oude kaarten: Drie eeuwen kartografie

Op 26 maart 1983 wordt in het Vlaams Cultureel Centrum, De Brakke Grond, Nes 45, Amsterdam, de tweede uitgave voorgesteld van het boek „Vlaanderen in Oude Kaarten: Drie eeuwen Cartografie”, auteur: Jozef BOSSU. (Lannoo, Tielt/Bussum; i.s.m. Mapamundi London, Perth, Knokke). Aansluitend op deze voorstelling worden in het Vlaams Cultureel Centrum van 26 maart tot en met 8 april originele kaarten, atlanten en instrumenten uit de 16e, 17e en 18e eeuw tentoongesteld.

Tijdens de tentoonstelling wordt op een nog nader te bepalen datum een colloquium georganiseerd met deskundigen

uit Vlaanderen en Nederland waarbij diverse aspecten van de cartografie, maar vooral de invloeden van het Zuiden op het Noorden aan bod zullen komen.

Verdere informatie bij het VLAAMS CULTUREEL CENTRUM, Nes 45, Amsterdam. Tel. 020–22.90.14.

“Toonneel des Aerdrijcx”

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Geografisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht organiseert de Vakgroep Kartografie van dat Instituut in samenwerking met het Universiteitsmuseum en de Universiteitsbibliotheek de tentoonstelling *Toonneel des Aerdrijcx*, waarin de belangrijkste kaarten uit de verzameling van het Geografisch Instituut, en uit de collecties Moll en Ackersdijck, getoond worden.

De tentoonstelling, die ruim 60 kaarten omvat, is opgebouwd uit vier delen, nl. 1. Wereldkaarten 16e–19e eeuw. 2. Kusten, Zeeën en Ontdekkingen. 3. Enkele kaarten van Nederland, en 4. Bijzondere kartografische uitingen. In een speciale tentoonstellingscatalogus wordt elke kaart toegelicht.

De tentoonstelling wordt gehouden van 14 maart tot 29 april 1983 in de expositiezaal van het Universiteitsmuseum, Biltstraat 166 te Utrecht, geopend op werkdagen van 10.00 tot 17.00 uur.

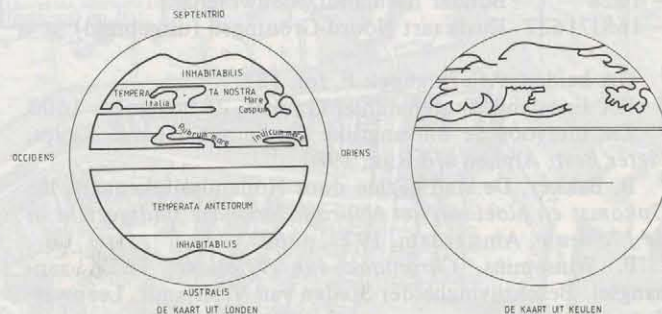
HET MIDDELEEUWSE WERELDBEELD II Het kaartbeeld in de vroege middeleeuwen

Klaas Kalkwiek

Macrobius-kaarten

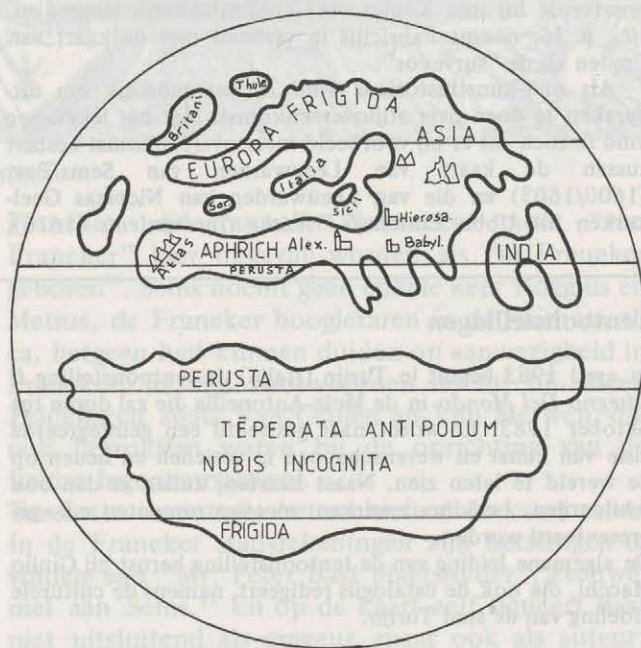
Ten tijde van keizer Theodosius de Grote leefde de hoge bestuursambtenaar Ambrosius Aurelius Theodosius Macrobius (395–436). Zoals velen uit zijn milieu was hij doordrongen van een sfeer van verval en naderend onheil die zijn tijd beheerste. Dit bracht hem ertoe de opvattingen van het neoplatonisme voor het nageslacht vast te leggen, waarbij hij ook aandacht besteedde aan de geografie.¹ Zo schreef hij zijn *Commentarius ex Ciceronis in Somnium Scipionis*, een commentaar op een boek van Cicero, waarin deze het platonische wereldbeeld had uitgelegd door middel van de beschrijving van een droom van de veldheer Scipio.² Het commentaar werd in de middeleeuwen bijzonder populair en moet vrijwel alle geleerden van naam bekend zijn geweest. Macrobius' opvatting over de aard van het universum is gebaseerd op de denkbeelden van Krates van Mallos.³ Deze Griekse geograaf ging uit van de wereld als bol, welke verdeeld was in vijf klimaatzones met daarop ruimte voor vier continenten. Krates' opvattingen betekenden een duidelijke achteruitgang vergeleken bij het hoge peil dat de klassieke geografie eerder bereikt had. Macrobius becommentarieert de reis van de ziel van Scipio tijdens diens slaap. De ziel stijgt uit tot ver boven het lichaam, observeert de aarde en geeft hiervan een verslag in de vorm van een droom. Aan de hand daarvan komt Macrobius tot een beschrijving van de aardbol en zijn continenten. De beschrijving van het verschijnsel eb en vloed staat bij hem centraal. In de middelste, hete en onbewoonbare zone, ligt de oceaan. Vanuit het midden van de zone stroomt de oceaan naar het oosten en het westen. Aan beide uiteinden van de zone vertakt de oceaan zich in een stroom naar het noorden en een naar het zuiden. Met groot geweld ontmoeten beide stromen elkaar aan de polen en veroorzaken zo het verschijnsel eb en vloed. De bijgevoegde kaart, zo verzekert Macrobius, zal de lezer dit alles duidelijk maken. Hij veronderstelt dat er, buiten ons continent, nog ruimte moet zijn voor drie andere. Hij kan hierover echter niets met zekerheid zeggen: met de oceaan en de verschroeiende hitte als obstakel, zullen de overige continenten voor de mens voor altijd onbereikbaar blijven.⁴

Hoe de kaart van Macrobius eruit gezien heeft, is niet bekend; het oorspronkelijke manuscript is verloren gegaan. We hebben het echter aan zijn grote populariteit te danken dat vele wereldkaarten uit latere handschriften bewaard zijn gebleven. Uit de negende eeuw zijn ons twee kaarten bekend: één uit Londen en één – kennelijk onvoltooide – uit Keulen.⁵ Uit de tiende eeuw kennen wij vier kaarten, uit de daaropvolgende eeuwen telkens meer dan tien. Het totale aantal mappae mundi (wereldkaarten) in het handschrift van Macrobius bedraagt 159.⁶

1. Macrobius-kaarten uit de 9e eeuw.

De Londense kaart is exemplarisch voor al haar opvolgers. Hierop zijn afgebeeld de oceaan rond de wereld en langs de evenaar en verder de Middellandse Zee, de Rode Zee, de Perzische Golf, de Zwarte Zee en de Kaspische Zee, die naar voorbeeld van Eratosthenes uitmondt in de oceaan. De beide uiterste zones worden "inhabitabilis" (onbewoonbaar) genoemd. In het noordelijke continent staat "temperata nostra" (ons gematigde gebied), in het zuidelijke continent "temperata antetorum" (het gematigde gebied van de tegenvoeters) weergegeven. Latere kaarten geven daarnaast nog namen van enkele rivieren en eilanden.⁷ Als voorbeeld van zo'n latere kaart volgt hier het exemplaar uit de gedrukte Macrobius-editie van 1483 te Brescia.⁸

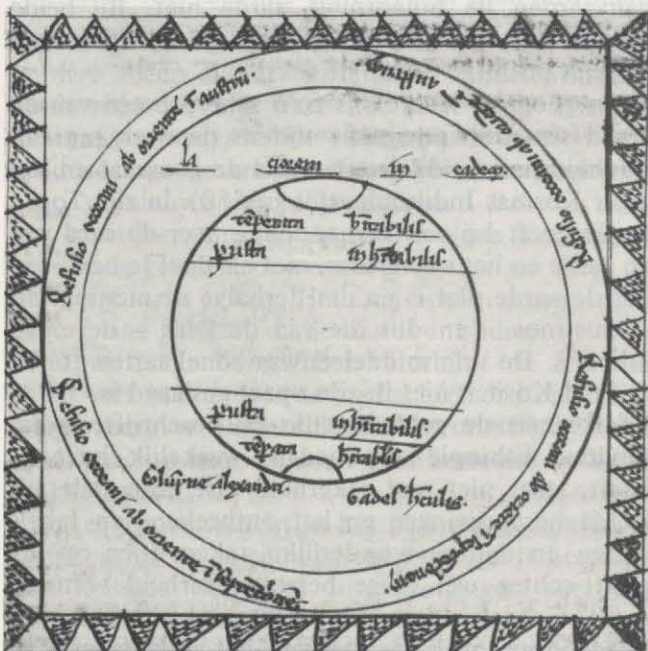
2. De Macrobius-kaart uit 1483.

In de universiteitsbibliotheek te Leiden worden twee Macrobius-kaarten bewaard. De eerste stamt uit de twaalfde eeuw, de tweede uit de dertiende eeuw.⁹ Beide worden gekenmerkt door een bijzondere eenvoud. De tekst is bij beide kaarten ongeveer gelijk aan die op het Londense exemplaar.¹⁰ In spreken langs de rand van de kaart worden de stromingen van de oceaan uitgelegd ("stroming van de oceaan van het westen naar het noorden" enz.).

Tussen de randspreuken en de eigenlijke wereldbol geeft de twaalfde-eeuwse kaart een regel tekst ("latiorem in eadem"). Deze regel is afkomstig uit de tekst en dient niet ter illustratie van de tekening. De vorm van het noordelijke continent wordt erin beschreven. De kaart is op het zuiden gericht. De kaart uit de dertiende eeuw geeft enkele eigenamen: "Mare Caspium" (Kaspische Zee), "Mare Rubrum" (Rode Zee), "Mare Indicum" (Indische Oceaan) en "Mare Medorum" (Perzische Golf).¹¹ Laatstgenoemde zee is in het zuiden getekend, hetgeen een vergissing van de auteur moet zijn geweest. De "Columne Alexandri" en de "Gades Herculi", de zuilen van Alexander en die van Hercules, zijn eveneens in het zuiden geplaatst. Deze werden geacht respectievelijk het oostelijke en het westelijke einde van de bekende wereld aan te geven. Niet alleen zijn de zuilen abusievelijk in het zuiden geplaatst, de oost-west richting is bovendien verwisseld.

Wanneer we alle kaarten uit de Macrobius-handschriften naast elkaar leggen, dan valt op hoezeer de kennis van de aarde vergeleken met de oudheid achteruit is gegaan. Europa heeft weer het overdreven grote oppervlak zoals we dat bij Heikataios hebben gezien. Azië en Afrika zijn, vergeleken met Europa, sterk ingekrompen. De bolvormige aarde was in feite het enige concept dat uit de klassieke geografie was overgebleven.

De kaarten van Macrobius behoren tot de meest bekende vertegenwoordigers van de zogenaamde zonekaarten. Vrijwel altijd komen we deze kaarten tegen in werken met een natuurwetenschappelijk karakter. Juist door deze wetenschappelijke benadering is de invloed van kerkelijke opvattingen minimaal.¹² Deze kaarten waren de beste die de middeleeuwer van de aarde kon maken, althans tot de veranderingen van de dertiende en de veertiende eeuw.

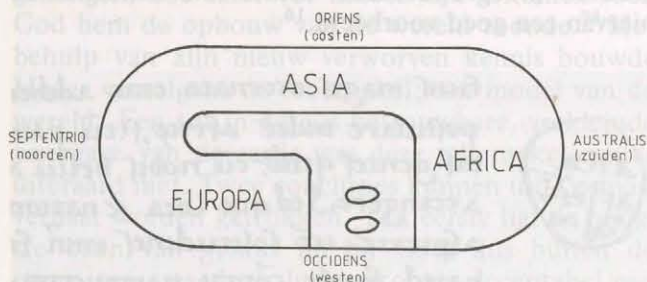
3. 12e eeuwse Macrobius-kaart te Leiden.

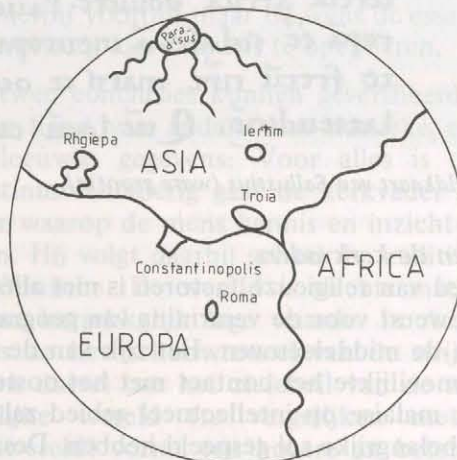
4. 13e eeuwse Macrobius-kaart te Leiden.

Beatus- en T-O-kaarten

Naast de zonekaarten onderscheidt Destombes in zijn werk over de middeleeuwse mappae mundi nog twee andere typen kaarten.¹³ Allereerst de verzameling van de Beatus-kaarten. De Spaanse monnik Beatus van Liébana schreef een commentaar op de Apocalyps (± 775), waaraan een wereldkaart was toegevoegd. Op deze wereldkaart zijn de Beatus-kaarten gebaseerd. Deze kaart, hier schematisch weergegeven, gaat, in tegenstelling tot de zonekaarten, uit van slechts één werelddeel, met een oostwaartse oriëntatie.

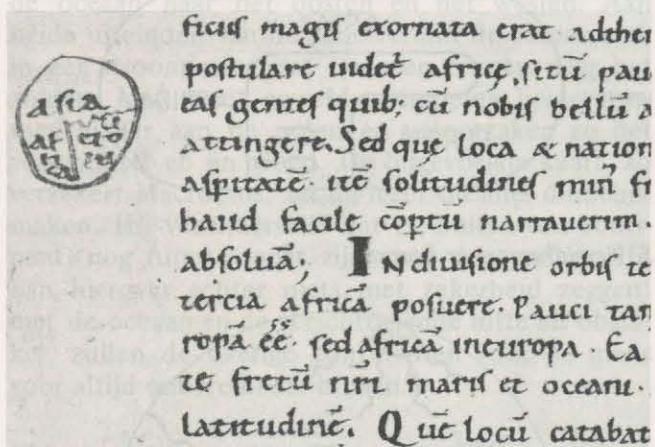
5. Wereldkaart naar Beatus.

6. T-O-kaart.

De derde categorie is die van de T-O kaarten, die in het eerste artikel van deze serie reeds is beschreven. Ter illustratie van deze groep is hier een exemplaar uit de elfde eeuw opgenomen, bewaard in Parijs.¹⁴ De afgebeelde kaart hoort bij een Macrobius-hand-schrift en is het enige de auteur bekende voorbeeld van een T-O kaart die aan deze tekst werd toegevoegd.

In één opzicht lijken de T-O kaarten hoger ontwikkeld te zijn dan de zonekaarten. Ze kennen slechts één continent, zoals dat bij vele klassieke wereldkaarten ook het geval moet zijn geweest. De aanwezigheid van andere bewoonde continenten wordt daarin uitgesloten. Toch is deze moderniteit maar schijn. Waren de zonekaarten doorgaans verbonden aan natuurwetenschappelijke werken, de T-O kaarten zijn bijna altijd aan te treffen in werken van religieuze aard. Ze tonen ons in hoe sterke mate de invloed van de kerk een verarming van de geografische kennis heeft betekend. Uit de bijbel, met name uit het boek Genesis, viel op te maken dat de aarde plat moest zijn en dat er op deze platte aarde ruimte was voor de werelddelen Azië, Afrika en Europa, tezamen goed voor 6/7 van de totale oppervlakte. Deze inzichten zien we ook terugkeren in de T-O kaarten. Bij de zonekaarten valt al op hoe schematisch de vormen van kusten en rivieren zijn weergegeven. Bij de T-O kaarten echter is deze schematisering nog veel verder doorgevoerd. Van enige relatie met de werkelijke vorm van de geografische objecten is hier geen sprake meer.¹⁵ Ook werden deze kaarten vaak in de marge van een tekst gezet, zodat ze alleen al om die reden uiterst eenvoudig moesten zijn. De hieronder op ware grootte gereproduceerde kaart van Sallustius is hiervan een goed voorbeeld.¹⁶

7. De wereldkaart van Sallustius (ware grootte).

Kosmas en de kerkvaders

De invloed van religieuze factoren is niet alléén bepalend geweest voor de verarming van geografische kennis in de middeleeuwen. Het rijk van de Sassaniden bemoeilijkte het contact met het oosten. De algemene malaise op intellectueel gebied zal zeker ook een belangrijke rol gespeeld hebben. Desalniettemin blijven de kerk en het christendom van grote betekenis voor deze ontwikkeling ten kwade. Als

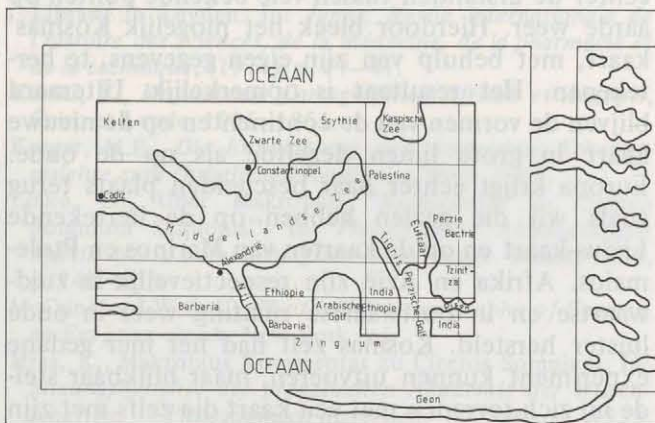
geen ander heeft de kerkvader Augustinus de denkbelden van de kerk op tal van gebieden vorm gegeven. In zijn *De Civitate Dei* (Over de Stad van God) spreekt hij zich ondermeer uit over geografische zaken. Augustinus gaat daarbij uit van een platte aarde en ontkent derhalve het bestaan van tegenvoeters. Tevens veronderstelt hij één enkele bewoonde wereld, verdeeld in drie continenten.¹⁷ Vanwege de diepgang van zijn gedachten en zijn moeilijke schrijfstijl werd Augustinus door veel middeleeuwen niet goed begrepen. Populairder was Augustinus' leerling, de Spaanse priester Orosius, die de lezer lichtere kost bood. In zijn *Historiae adversus Paganos* (Geschiedenissen tegen de heidenen) komen we ook geografische informatie tegen. De invloed van Livius valt hierin duidelijk te bespeuren. De bijgevoegde wereldkaart moet vanwege de vele aardrijkskundige gegevens in de tekst tamelijk gedetailleerd zijn geweest. Deze indruk wordt versterkt door Orosius' motivatie voor het opnemen van een kaart: Ze moet het de lezer mogelijk maken om de beschreven oorlogen en andere gebeurtenissen beter te plaatsen. Helaas is echter ook deze kaart verloren gegaan. De vele latere handschriften gaan vergezeld van een T-O kaart. Zoals reeds gezegd, leek dit kaarttype, oppervlakkig gezien, enigszins op de klassieke kaarten. Toch vertegenwoordigen deze kaarten een veel lager peil van kennis dan de tekst die zij moeten verluchtigen. Hier moeten wij ons de volgende cruciale vraag stellen: Waarom was het voor de middeleeuwer niet interessant om de kennis die hij theoretisch bezat in de vorm van een kaart weer te geven?

In elk geval moet Orosius zelf, als leerling van Augustinus, in een platte aarde geloofd hebben. Eenzelfde opvatting komen wij ook tegen bij de al even invloedrijke zevende-eeuwse Spaanse bisschop Isidorus van Sevilla in diens *Etymologiae*.¹⁸ Beide auteurs baseren zich op klassieke schrijvers, maar aanvaarden de bolvormige aarde niet. Bij beide auteurs zijn ook de later toegevoegde kaarten aanzienlijk primitiever dan de tekst zelf.

Geen geograaf levert ons zo'n scherp beeld van de stand van de kartografie tijdens de overgang van oudheid naar middeleeuwen als de geograaf en reiziger Kosmas Indikopleustes (± 550). In zijn *Topografia* geeft hij een verhandeling over de aard van de aarde en het universum, met als doel te bewijzen dat de aarde plat is en dat derhalve de mening van Augustinus – en dus die van de kerk – de enige juiste is. De vele middeleeuwse zonekaarten tonen ons dat Kosmas niet in zijn opzet geslaagd is.

Of Kosmas de gebieden die hij beschrijft, India, Ceylon, Ethiopië en Soedan, werkelijk bezocht heeft, staat niet met zekerheid vast. Zijn gedetailleerde beschrijvingen en het ontbreken van fabeldieren en andere wonderlijke zaken doen op dit punt echter wel enige betrouwbaarheid vermoeden.¹⁹ Geheel anders is het echter met Kosmas' bespiegelingen over de aard van het universum. Dit onderdeel van zijn werk werd ook in de middeleeuwen reeds bekritiseerd.²⁰ In zijn eerste boek be-

strijdt de auteur de leer van de sferen en daarmee de leer van de bolvormige aarde. Tevens ontkent hij het bestaan van de antipoden; bij hen immers zou de regen van beneden naar boven moeten vallen, hetgeen hij niet aannemelijk acht. Tijdens de bouw van de toren van Babel zouden deze foutieve zondige opvattingen zijn ontstaan. Kosmas citeert de bijbel om aan te tonen dat de aarde in zichzelf rust en niet op iets anders.²¹ Onder de aarde immers kan niets zijn, want alles zou daar terstond naar beneden moeten vallen. Vervolgens komt hij tot zijn beschrijving van de aarde en brengt die ook in kaart. Men vermoedt dat de kaart uit het tiende-eeuwse manuscript te Florence uit de tijd van Kosmas zelf afkomstig is.²² Het zou in dat geval de oudst bekende christelijke kaart zijn. Hieronder is deze schematisch weergegeven.

8. De wereldkaart van Kosmas.

De kaart zelf spreekt voor zich. Wij zien hier weer hoe Europa zijn "oude" afmetingen heeft teruggekregen, ten koste van Azië en Afrika. Het kaartbeeld van Heikataios lijkt teruggekeerd. Vóór de zondvloed zou de mensheid in het oostelijke continent vertoefd hebben, daarna zou men het grote continent (de bekende wereld) zijn gaan bewonen.

Ergens in het oosten moet het paradijs liggen, immers alleen al om "miserabele handelswinsten" heeft men de reis naar het verre land Tzinitza [China] gewaagd!²³ De zondvloed heeft lang geduurd, om de ark de tijd te geven de lange reis naar "de nieuwe wereld" te maken.

Het noord-westen van de aarde, aldus Kosmas, is zeer hoog gelegen, de oceaan is er dan ook diep, de temperatuur is er laag. Het zuid-oosten daarentegen is zeer laag gelegen, de oceaan is er ondiep, de temperatuur is er hoog. Hier verschijnt de zon; de nacht valt in wanneer de zon achter de hoge noordelijke berg verdwijnt. De Nijl stroomt langzaam, omdat zij op haar weg van bron naar zee omhoog moet stromen.²⁴

Voor een goed inzicht in het peil van geografische kennis in de zesde eeuw, dienen wij wel te beseffen dat Kosmas' feitelijke uiteenzettingen veel betrouwbaarder zijn dan zijn theoretische. Bovendien werden zijn opvattingen allerm minst door alle tijdgenoten onderschreven. Laten wij als voorbeeld de figuur van Boëthius nemen. In zijn *De Consola-*

tione Philosophiae (Over de troost van de filosofie) meldt hij dat uit proefnemingen is gebleken dat de aarde, vergeleken met de rest van het universum, nietig is. Slechts één-vierde deel van de aardbol wordt dan nog maar door mensen bewoond.²⁵ We herkennen hierin de opvattingen van Cicero en Macrobius.

Bronnen van geografische kennis

Tijdens de bloeitijd van de klassieke geografie vormen gegevens over vreemde landen, opgetekend uit de mond van reizigers of verworven door de geleerde zelf, de bron van geografische kennis. De aldus verworven feiten worden gecombineerd met wat reeds bekend is en vervolgens ingepast in het totale beeld van de aarde dat de geograaf heeft. Empirie en logica zouden we als de belangrijkste kenmerken van het proces van kennis-verwerven kunnen bestempelen.

Hieraan komt in de late oudheid een einde. Veel meer dan vroeger gaat eerbied voor oude teksten ertoe leiden deze letterlijk over te nemen, ook wanneer veranderde omstandigheden dit feitelijk onmogelijk maken.²⁶ Kosmas Indikopleustes levert ons in zijn relaas nog andere gegevens. Hij stelt dat hij zijn kennis van vreemde streken door eigen observatie of uit de mond van reizigers heeft verworven.²⁷ Tot zover lijkt er niets nieuws aan de hand. We hebben echter reeds geconstateerd dat er een eigenaardige kloof gaapt tussen Kosmas' geografische beschrijvingen en zijn theoretische verhandelingen. Wat dit laatste betreft, komt hij met een geheel andere kennisbron. Mozes, die aanvankelijk de theorie van de sferen zou hebben aangehangen, zou later tot inkeer zijn gekomen toen God hem de opbouw van de wereld toonde.²⁸ Met behulp van zijn nieuw verworven kennis bouwde Mozes vervolgens de tabernakel; een model van de wereld. Een tot in details betrouwbare, verkleinde weergave van de aarde was deze tabernakel echter uiteraard niet. Twee conclusies kunnen uit Kosmas' verhaal worden getrokken. Ten eerste ligt de hoogste bron van kennis nu bij God, dus buiten de mens, ten tweede is het volkomen acceptabel een niet-natuurgetrouwe afbeelding, een "tabernakel" van de wereld te maken. Niet de exacte verkleining staat hierbij voorop, maar de wens de essenties van Gods ontwerp aan de mens te openbaren.

Deze twee conclusies kunnen geverifieerd worden aan de hand van andere laat-klassieke en vroeg-middeleeuwse gegevens. Voor alles is daar dan Augustinus. Uitvoerig gaat de kerkvader in op de manier waarop de mens kennis en inzicht kan verwerven. Hij volgt daarbij geheel de traditie van het neoplatonisme. De wereld is slechts materieel en dus van betrekkelijk lage waarde. In Augustinus' visie is ze het schouwtoneel van de strijd tussen God en duivel om het zieleheil van de mens. De geestelijke wereld (te vergelijken met Plato's ideeënwereld) vormt een hogere en betere werkelijkheid. De ziel, die uit deze wereld afkomstig is, hunkert naar ontspanning uit het lichaam — zijn

gevangenis van vlees – en naar terugkeer naar zijn oorsprong.

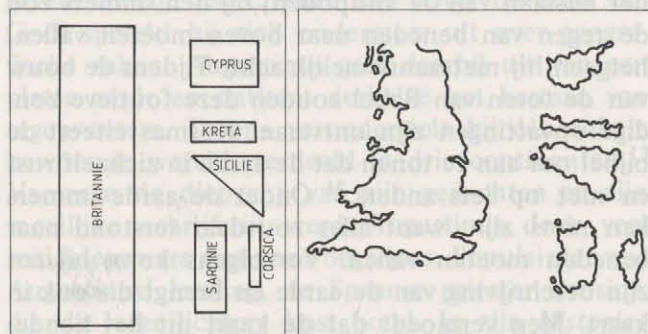
De observatie door middel van de zintuigen beschouwt Augustinus als van lager orde. Natuurlijk is ze noodzakelijk in het dagelijks leven, maar de zaken werkelijk “doorzien” kan ze niet. De ogen bijvoorbeeld zijn zelf slechts van materie gemaakt en kunnen derhalve slechts materie gadeslaan. De hogere werkelijkheid is echter met de ogen niet te doorgronden; wél met de ziel.²⁹ Voor zintuiglijke waarneming als bron van ware kennis is in deze zienswijze geen plaats. We hebben Macrobius (met Scipio's ziel) en Kosmas (met Gods openbaring aan Mozes) in feite hetzelfde zien stellen. Deze minachting voor de zintuiglijke waarneming maakt veel van de schijnbare onbetrouwbaarheid van de middeleeuwse wereldkaarten begrijpelijk. Waarom zou men zich de moeite getroosten om kustlijnen exact weer te geven? Het resultaat zou slechts een weergave zijn van zintuiglijke waarneming (met de ogen) en derhalve onbelangrijk. Of omgekeerd: waarom zou men bezwaar maken tegen het “verbeelden” van het paradijs, fabeldieren, Gog en Magog? Het daadwerkelijke zien, het waarnemen met de ogen, is immers geen criterium van echtheid? Hoe ver zijn wij hier niet verwijderd van wat de twintigste eeuw als wetenschap wil zien!

De middeleeuwer kent niet de wetenschappelijke twijfel die de moderne mens zo eigen is. God immers heeft hemel en aarde gemaakt. Hij bracht alles in een toestand van evenwicht, waarin alle dingen, ook de mens, hun natuurlijke plaats hebben.³⁰ De bijbel, als Gods woord, en dromen en visioenen als reisverslagen van de teruggekeerde ziel, zijn de belangrijkste bronnen van kennis. De werken van de klassieken worden met eerbied overgeschreven, maar zijn, in deze kerkelijke zienswijze, van lagere orde.

Orosius en Kosmas

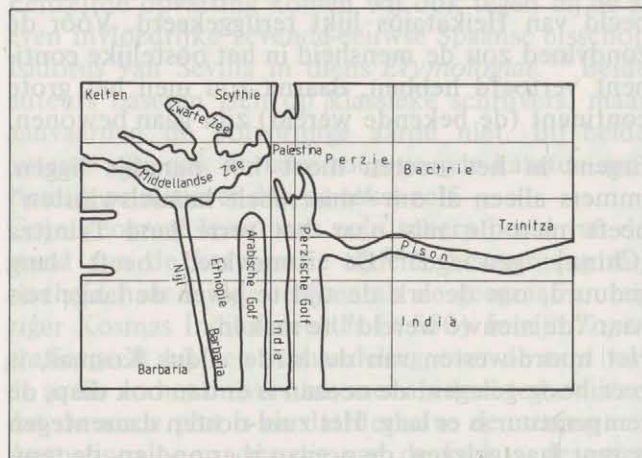
Bestudering van Orosius en Kosmas kan ons duidelijk maken dat inderdaad het tekenen van kaarten, zelfs wanneer betrouwbare gegevens voorhanden zijn als van minder belang wordt beschouwd. Wat betreft Orosius, is reeds gesteld dat zijn gedetailleerde geografische gegevens in de middeleeuwen niet hebben geleid tot evenredig gedetailleerde kaarten. Getrouw aan de klassieke traditie, geeft Orosius van tal van objecten de afmetingen en de vorm weer; zo ook van een aantal eilanden. Hieronder zijn die eilanden getekend volgens de gegevens die Orosius zelf verstrekt. Ernaast zijn, in een uniforme schaal, dezelfde eilanden met hun werkelijke vorm en afmetingen getekend. Wanneer wij ons realiseren hoe schematisch en “onbetrouwbaar” de Orosius-kaarten uit de middeleeuwen zijn, dan is de overeenkomst tussen beide groepen kaarten wel zeer opvallend. Elke middeleeuwer had, met een Orosius-tekst in de hand, de linker groep geschematiseerde kaartjes kunnen maken. Op de ons bekende kaarten is dit echter niet gebeurd. Een exacte weergave van de werkelijkheid is voor de

middeleeuwse kaartentekenaar kennelijk niet interessant.

9. Enkele eilanden naar Orosius.

Kosmas Indikopleustes' kaart is ons vanwege haar primitiviteit opgevallen. Ook deze auteur geeft echter de afstanden tussen vele bekende punten op aarde weer. Hierdoor bleek het mogelijk Kosmas' kaart, met behulp van zijn eigen gegevens, te hertekenen. Het resultaat is opmerkelijk. Uiteraard blijven de vormen van de continenten op de nieuwe kaart in grote lijnen dezelfde als op de oude. Europa krijgt echter haar bescheiden plaats terug zoals wij die gezien hebben op de hertekende Livius-kaart en op de kaarten van Marinus en Ptolemaios. Afrika en Azië zijn respectievelijk in zuidwaartse en in oostwaartse richting weer in oude luister hersteld. Kosmas zelf had het hier gedane experiment kunnen uitvoeren, maar blijkbaar stelde hij zich tevreden met een kaart die zelfs met zijn eigen gegevens niet klopte. Het ging hem immers slechts om het tonen van Gods schepping en de principes volgens welke deze werkte? De juiste weergave van de aarde was daaraan ondergeschikt.

10. De kaart van Kosmas “hertekend”.

In dit artikel heeft de nadruk gelegen op het zoeken naar een verklaring voor de discrepantie tussen “onbetrouwbare” kaarten en betrekkelijk hoog ontwikkelde geografische kennis vanuit de filosofische en theologische denkbeelden van de late oudheid en de vroege middeleeuwen. In het volgende artikel zal gekeken worden naar verklaringen voor deze discrepantie vanuit de dagelijkse praktijk van het reizen en handel drijven in dezelfde periode.

LITERATUUR

- Augustinus, Aurelius, *De Civitate Dei (The City of God)*, ed. J.H. Healey. London, 1973.
- Boethius, Anicius Manlius, Severinus, *De Consolatione Philosophiae*, ed. H.F. Stewart, E.K. Rand, S.J. Tester. Cambridge (Mass.), 1973 (The Loeb Classical Library).
- Brincken, A.D. van den, *Mappa Mundi und Chronographia; Studien zur "imago mundi" des abendländischen Mittelalters*. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 24 (1968), p. 118–186.
- Destombes, M., *Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi A.D. 1200–1500*, Vol. I, *Mappaemundi*. Amsterdam, 1964.
- Glover, R., *Life and letters in the fourth century*. Cambridge, 1901.
- Jan, L. von (ed.), *Macrobiani Ambrosii Theodosii... Opera... prolegomena, apparatus criticum, adnotationes... adieci Ludovicus Ianus*, Vol. I. Quedlinburgi et Lipsiae, 1848.
- Kalkwiek, K.A., Three mappae mundi from the University Library in Leyden. In: *Janus, Revue internationale de l'histoire des sciences, de la médecine, de la pharmacie et de la technique*, (1974), p. 17–41.
- Kamal, Y., *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, Cairo et Leyde, 1926–1951.
- Korger, M.E., *Die Entwicklung von Augustinus Erkenntnislehre zum christlichen Realismus*, Wien, 1965.
- Linke, H., Über Makrobius "Kommentar zu Ciceros Somnium Scipionis". In: *Philologische Abhandlungen Martin Hertz zum siebzigsten Geburtstage*. Berlin, 1888, p. 240–256.
- McCrinkle, J.W. (ed.), *The Christian topography of Cosmas, an Egyptian monk*, New York, z.j.
- Mras, K., Makrobius Kommentar zu Ciceros Somnium. In: *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, 1933, p. 232–286.
- Orosius, Paulus, *Historiae Adversus Paganos*, ed./transl. R.J. Deferrari, Washington, D.C., (1964).
- Postan, M.M., Why was science backward in the Middle Ages? In: *Essays on medieval agriculture and problems of the medieval economy*, Cambridge, 1973, p. 81–86.
- Willis, J., *L. Macrobiani Opera*, Vol. II, ..., Lipsiae, 1963.

¹ Mras, p. 232.

² Hoewel Macrobius in de literatuur veelvuldig is behandeld, bijvoorbeeld in 1888 (Linke), 1901 (Glover), 1916 (Schedler) en 1933 (Mras), kwam daarbij telkens vooral zijn filosofische betekenis naar voren. Pas in 1942 vestigde Stahl voor het eerst de nadruk op het natuurwetenschappelijke karakter van Macrobius' werk.

De eerste editie in druk van Macrobius' Somnium verscheen in 1472 in Venetië. De meest recente editie is die van Willis (1963).

³ Caert-Thresoor 1 (1982), p. 39.

⁴ Stahl, p. 258 e.v.

⁵ London, B.M. Harl. Ms. 2772

Köln, Dombibl. codex 186 (Darmstadt 2161). Vgl. Youssouf Kamal, 514.

⁶ Destombes, p. 21–22.

⁷ Zie voor een meer volledige opsomming Kalkwiek, p. 26–27.

⁸ naar Stahl, p. 214.

⁹ Leiden, B.P.L. 168, f. 45^v.

Leiden, B.P.L. 157, f. 48^v.

¹⁰ Voor een meer uitvoerige beschrijving van beide kaarten zie Kalkwiek, p. 29–31.

¹¹ Deze Mare Medorum is de auteur op geen der andere Macrobius-kaarten bekend.

¹² De zonekaarten tonen ons zodoende het probleem waar reeds de kerkvaders mee geworsteld hadden: Kan het geloof gecombineerd worden met de heidense cultuur van Grieken en Romeinen? In het algemeen beantwoordde men deze

vraag bevestigend, met als hoogtepunt de zgn. Renaissance van de Twaalfde eeuw. De zonekaarten zijn er het bewijs van.

¹³ Destombes, p. 21–22.

¹⁴ Paris, B.N. lat. V.A. 16679.

¹⁵ Van den Brincken wijst er in haar artikel op dat de mappa mundi van het T-O type bedoeld is als een kartografische illustratie van het verhaal van Gods heilsplan. Plaatsnamen in Palestina zijn derhalve belangrijker dan plaatsnamen in West-Europa.

¹⁶ Leiden, Voss. Lat. Oct. 73, f. 27^v.

¹⁷ Augustinus, XVI, 19.

¹⁸ Isidorus van Sevilla, IX, 2–133.

¹⁹ McCrinkle, VII.

²⁰ De Byzantijnse geleerde Photius noemde de stijl en vorm van de Topografia middelmatig en de inhoud ongeleefwaardig.

²¹ Job 38: 4, 5, 6.

Psalm 104:5.

²² McCrinkle, XXV. De oorspronkelijk Griekse namen op deze kaart zijn terwille van de duidelijkheid overgezet in het Nederlands en enigszins uitgebreid.

²³ Kosmas II, 136 (McCrinkle, p. 45).

²⁴ Deze opmerking is minder naïef dan zij lijkt. Middeleeuwers kennen ook aan dode materie een eigen doelgerichtheid toe, in uiterste instantie afgeleid van God, zodat natuurwetten niet altijd noodzakelijk zijn.

²⁵ Boëthius, p. 217 (editie Stewart).

²⁶ Het gevolg is dat middeleeuwse wereldkaarten vaak meer plaatsnamen uit de bijbel en uit de Romeinse geschiedenis geven dan uit de eigen tijd.

²⁷ Kosmas II, 140 (McCrinkle p. 54).

²⁸ Kosmas III, 161 (McCrinkle p. 93).

²⁹ Vgl. Korger.

³⁰ Postan, p. 83.

Summary

I, Caert-Thresoor, 1,3 (1982), p. 34–40

Medieval world maps can be divided into two categories. The first category is the one of a spherical earth showing five climatic zones and four habitable continents. The second one is the category of T-O maps showing a flat earth with one habitable world, consisting of three continents. All of these maps have a striking lack of accuracy, they are unsuitable for practical use. Nevertheless medieval man was very well capable of taking his bearings, as his distant voyages show. This series of articles will try to find an explanation for the medieval map and the methods of orientation in the middle ages. Cognitive psychology, having introduced the concept of „mental map“, may be of use for this.

The world maps of antiquity are worth mentioning because of their influence on medieval cartography. Heikataios (c. 550 B.C.) takes the line of a flat earth with a large Europe and another two continents, Asia and Africa. Later on geographers believed in a spherical earth. Eratosthenes (c. 250 B.C.) reduced the size of Europe and enlarged Asia and Africa. He succeeded in calculating the size of the earth in a surprisingly accurate way. Poseidonius (c. 111 B.C.) recalculated the size of the earth and came to a much too low value, that was to be authoritative for a long time. On the now much smaller globe there was, besides the known world, no space left for other continents. Ptolemaios (c. 150) introduced new projection-techniques but also a land-surrounded Indian Ocean. The latter meant a serious decline in geographical knowledge. In late antiquity decay started and the old concepts of a globe showing four continents re-emerged.

II, Caert-Thresoor, 2,1 (1983)

Macrobius (c. 400) described a spherical world with five climatic zones and four habitable continents. His writing became very popular in the middle ages. Over 100 added

maps are still known to us, among which some from Leiden. All of these maps belong to the so-called zone-maps. Other categories are the Beatus- and the T-O maps. The latter group is from a cartographical point of view (still) more primitive than the zone-maps. They show a flat earth. It is striking that simplifications were so often carried to extremes. There is no actual relationship with reality. The ideas reflected by T-O-maps were taught by a.o. Augustinus and Orosius. It is remarkable however, that the work of the latter gives many geographical details, whereas his book was still illustrated in the middle ages with very simple world maps. The same goes for the work of Kosmas Indikopleustes (c. 550). His image of the world was con-

sidered to be primitive, even by medieval man. Nevertheless also his work gives much useful information to the cartographer.

Not all information was converted into facts. This is the result of the higher value placed on dream (the account of the after observation returned soul) as a source of geographical knowledge and a certain contempt of sensorial observation. Kosmas sees God as the extreme source of geographical knowledge and considers a model of reality more important than an exact diminution. Using the data of both Orosius and Kosmas it appears that more modern maps can be drawn than the authors themselves did. Why they didn't is discussed in this article.

TOPOGRAFISCHE KARTERING VAN NOORDOOST-NEDERLAND 1820-1824

Peter Karstkarel

In 1961 ontdekte prof. dr. ir. C. Koeman in het Geniearchief, berustend in het Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage, een reeks van 38 topografische kaarten, die, daterend van 1820 tot 1824, belangrijke informatie verschaften over Groningen, Friesland en een belangrijk deel van Drenthe. Onlangs deden de oudheidkamers van de Friese gemeenten Opsterland en Heerenveen reproducties verschijnen van de betreffende gemeentelijke terroiren.¹ Het Drachtster streekmuseum had dit al eerder gedaan voor de gemeente Smalingerland.

Dit belangrijke topografische werk dat in 1824 afgebroken moest worden, heeft nooit een uitgave mogen beleven. De titel die na het staken van het werk aan de serie werd gegeven, luidt *Topographische kaart der provincien Groningen en Vriesland te zamengesteld door den 1sten Luitenant Ingenieur Huguenin en de 2de Luitenants Ingenieur Van Oosterhoudt, Van der Kemp en Jooss, geattacheerd aan het Topographisch Bureau, uit eigen gedane metingen en verkenningen, als ook uit de voorhanden zijnde Kadastrale Stukken en verders een klein gedeelte overgenomen uit de kaart van Wedde en Westwoldingerland. Alles gebracht op de schaal van 1:40.000 in de jaren 1820-1824*. Elk van de kaarten meet 40 x 40 cm en is uitgevoerd in pen en waterverf op papier. Uit de overzichtskaart blijkt, dat er al plannen waren om de oostelijke helft van Nederland in elk geval tot en met het gebied rond 's-Hertogenbosch in kaart te brengen. Dat zou kaart 98 geworden zijn. Bij kaart 38, Steenwijk en omgeving, werd het werk gestaakt.

De kaarten bieden belangrijke informatie uit een tijd en van gebieden, waar niet zo veel over bekend is. De georganiseerde kadastrale opmetingen geven niet de informatie over het grondgebruik (bouw- of weiland, bos, heide en moeras, turfland, hoog- en laagveen) die de "Huguenin-kaarten" met kleuren bieden. Dat het met geel aangegeven bos en het donkergroene moeras bij de huidige gebruiker misverstand kan wekken, moet dan ook op de koop toe genomen worden. De stenen gebouwen zijn afzonderlijk aangegeven, maar in de grotere dorpen en steden is de bebouwing straats- en bloksgewijze gegeneraliseerd. De historisch-geografische studie

kan bovendien veel profijt van deze kaarten hebben vanwege de noteringen van de afzonderlijke kavels. Huguenin nam hiervoor in Friesland contact op met de grietenijbesturen.

Detail van blad 30 van de "Huguenin-kaart": Gorredijk (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage. Kaartenafdeling OSK litt. G 28).

De Fransen hebben de Nederlanders een propere inventarisatie van land en volk geleerd. Met Listes Civiques en Cartes des Departements werd vastgelegd wie en wat plaats kreeg in de gedisciplineerde staatshuishouding. Deze activiteiten werden in het jonge koninkrijk voortgezet met bevolkingsregister en kadaster. Spoedig na het vertrek der Fransen werd het Topographisch Bureau gesticht. Een afdeling (de eerste) zette geografische ingenieurs in het noorden aan het werk; de andere afdeling (militaire verkenningen) ging, zoals verwacht mocht worden, beginnen in het zuiden. In de zomer van 1820 kon onder directie van de

eerste luitenant-ingenieur Willem Ulrich Huguenin het werk in het noorden aangevangen worden. Hij begon, geassisteerd door drie ingenieurs, in het noordoostelijke grensgebied, waar Hottinger in 1785 al opmetingen voor de kaart van Wedde en Westwoldingerland had verricht.² Ook maakten Huguenin c.s. gebruik van de metingen die onder leiding van Krayenhoff in de departementen Friesland, Eems en Weser in de jaren 1810 en 1811 verricht waren. In Friesland heeft het ingenieurs-team stellig gebruik kunnen maken van de vele werkzaamheden op dit gebied die omstreeks 1810 door de landmeter C. Boling waren uitgevoerd. Bij de kaartenreeks van Huguenin is een opsomming gevoegd, waar de gebruikte bronnen in vermeld staan, al worden de resultaten van Krayenhoff en Boling samengevat tot "kadastrale kaarten".

¹ De deelkaarten van de gemeenten (grietenijen) Opsterland en Heerenveen (vroeger Aengwirden en Schoterland) die nu zijn uitgegeven, zijn facsimiledrukken voor zover het schaal, kleuren en verzorging betreft, maar elk is een samenvatting van een aantal deelkaarten van Huguenin. Op de voorzijde zijn kaders opgenomen met een keuze uit de "aangenomen tekens", een beknopte legenda. Het zijn informatieve en fraaie kaarten geworden en het is geen wonder dat de gemeenteluiden er nu al in grote getale op af zijn gekomen. Voor andere cartofielen zijn er nog wel exemplaren te bestellen. Ze kosten f 10,- per stuk (bij verzending komen de koker en de postzegel er nog bij). Beide kaarten zijn bij beide musea te bestellen: Streekmuseum Opsterlân, Hoofdstraat 59, Gorredijk (05133-2930) of Museum "Willem van Haren", Van Harenspad 50-52, Heerenveen (05130-23408).

² *Topografische kaart van Wedde en Westwoldingerland bevattende het terrein gelegen tusschen Koelvorden en den Dollart.* Vervaardigd door Kapt. Ing. Hottinger, Luit. Ing. Snoeck en E.O. Ingenieur van der Wijk. 22 bladen 53 x 76 cm en overzichtskaart. Schaal 1:14.400 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage. Geniearchief W 17).

EEN GLOBE ALS ZONNEWIJZER

Een zeldzaam type zonnewijzer is de bolvormige; in haar inventarisatie van zonnewijzers in Nederland telde mevr. van Cittert-Eymers drie complete bolvormige zonnewijzers en één, waarvan alleen de stenen bol resteerte.¹ De stenen bol (diameter ca 46 cm), die is opgesteld in de tuin van het kasteel Heemstede in de gemeente Houten (zie afb. 1) is eveneens een onderdeel van een dergelijke zonnewijzer. Het bijzondere van deze bol is dat er niet

1. Oostelijk halfrond van de Heemsteedse „aardglobe” (Foto G.J. van der Meyden, Giessenburg)

Peter van der Krogt*

alleen uurlijnen, zoals op de andere exemplaren, maar een wereldbeeld met parallellen en meridianen (elke 10 graden, zodat een aantal meridianen tevens als uurlijnen dienst doen) en met kustlijnen ingebeiteld is.

Aan de hand van het wereldbeeld is deze „aardglobe” te dateren als begin 18e eeuw: Straat Dampier tussen Nieuw Guinea en New Britain, een ontdekking van William Dampier in 1700, komt er op voor, maar de vele ontdekkingen die James Cook tussen 1768 en 1779 deed ontbreken nog. De weergave vertoont een grote gelijkenis met die op de aardglobes van Gerard en Leonard Valk, die in de eerste decennia van de 18e eeuw te Amsterdam als globemakers werkzaam waren.² In elk continent is waarschijnlijk de betreffende naam gebeiteld geweest, slechts één naam resteert, nl. *AMÉRICA* (zie afb. 2). Langs de evenaar zijn uurcijfers (twee maal 12 uren) gebeiteld, bij de meridiaan van Amsterdam³ een „6” en in westelijke richting optellend. Een tweede serie uurcijfers is uitgebeiteld bij de beide polen: voor zes uren aan weerszijden van de meridiaan van 180° (= 6 uur volgens het getal bij de evenaar) zijn binnen de poolcirkels uurlijnen en getallen uitgebeiteld, waarbij de getallen steeds 6 uur voorlopen op de corresponderende uren langs de evenaar.

Bij het intekenen van de kustlijnen binnen het coördinatennet heeft de beeldhouwer zich vergist: Afrika en de Indische Oceaan zijn over te weinig meridianen getekend, tengevolge waarvan de oostelijke 12-uurlijn (= 90° O.L. van Amsterdam) wat betreft kustlijnen overeenkomt met de feitelijke meridiaan van 100° O.L. van Amsterdam; de westelijke 12-uurlijn (= 90° W.L. van Amsterdam) ligt op de juiste plaats, de Grote Oceaan is als gevolg daarvan 10 graden te breed (de getekende 180 graden tussen de beide 12-uurlijnen is in feite 170 graden). Er zijn twee types bolvormige zonnewijzers be-

2. Zuid Amerika met direct boven de parallel van 10° Z.B. de naam „AMERICA” (Foto G.J. van der Meyden, Giessenburg)

kend.⁴ Beide soorten worden zodanig opgesteld dat de as ervan naar de poolster wijst. Het eerste type wordt dan zodanig gesteld dat het vlak voor de 12-uurlijnen verticaal staat; aan de verlengde as is bij dit type draaibaar een halve meridiaan gemonteerd (zie afb. 3). Wanneer de zon in het vlak van deze meridiaan staat wordt de smalste schaduw op de bol geworpen. Om de juiste tijd te weten te komen moet men de meridiaan draaien tot de smal-

3. De bolvormige zonnwijzer in de tuin van de ambts-woning van de Commissaris van de Koningin te Groningen. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist)

ste schaduw geworpen wordt, bij de juiste opstelling valt deze dan op het goede uursijfer. (Dit is het enige type zonnwijzer waaraan men niet direct de tijd af kan lezen!). Het tweede type bolvormige zonnwijzer werkt zonder meridiaan, de bol wordt zodanig opgesteld dat het vlak door de 6-uurlijnen verticaal staat. De tijd is dan af te lezen aan de schaduwrand (de zon zal altijd slechts de helft van de bol verlichten). Dit tweede type kan men als een zon-aarde-model zien, het aanbrengen van een wereldbeeld op de bol is daarom een logisch gevolg. Gezien de verwerking van bepaalde delen van de Heemstedse zonnwijzerbol heeft het vlak door de uurlijnen van 6 uur (voor wat betreft de getallen langs de evenaar) resp. de uurlijnen van 12 uur (voor de getallen bij de polen) verticaal gestaan. Wanneer men bij deze bol een halve meridiaan aanbrengt, die aan beide polen met een wijzer verlengd is, dan zal bij juiste instelling de wijzer de tijd aanwijzen bij de uren binnen de poolcirkels. Wellicht kan deze zonnwijzer beschouwd worden als behorend tot een derde type, waarin beide genoemde types verenigd zijn!

De herkomst van de hier beschreven zonnwijzer is onbekend, hij is na 1920 antiquarisch (waarschijnlijk te Zeist) aangekocht.⁵ Het is dan ook niet mogelijk geweest enige relatie te leggen met de in de 18e eeuw tot over de landsgrenzen befaamde tuin van het kasteel Heemstede.⁶

* Drs. P.C.J. van der Krogt werkt aan een door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek gesubsidieerd project betreffende een Geschiedenis van de Globeproduktie in Nederland. Met dank aan mevr. dr. J.G. van Cittert-Eymers voor haar medewerking bij dit artikel en aan mevr. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij voor de tip betreffende het bestaan van deze zonnwijzer.

¹ J.G. van Cittert-Eymers; *Zonnwijzers aan en bij gebouwen in Nederland* (Zutphen, 1972). Zie ook: P. Terpstra; *Zonnwijzers* (Groningen/Djakarta, 1953).

² P.C.J. van der Krogt; Aard- en Hemelglobes, in: *De hemel is gestegen of de aarde is gedaald* (Franeker, Museum 't Coopmanshûs, 1981), blz. 68–92.

³ Door de verwerking en de kleine schaal is het niet met zekerheid te zeggen door welke stad de 6-uurlijn verloopt. Gezien de waarschijnlijk Nederlandse herkomst is Amsterdam aannemelijk (hoewel de globes van Valk de meridiaan van Ferro als nulmeridiaan hebben).

⁴ Het eerste type wordt besproken in de bij noot 1 vermelde werken. Over het bestaan van het tweede type lichtte mevr. van Cittert-Eymers mij in.

⁵ Mevr. D. Heymeyer van Heemstede-Hemelrijk, weduwe van de laatste particuliere eigenaar van het kasteel Heemstede, kende de aankoopdatum en naam van de verkoper niet.

⁶ A.J.A.M. Lisman; *Heemstede, gelegen in de provincie van Utrecht* (Alphen aan den Rijn, 1973).

Rectificatie

In het artikel van K. Zandvliet, *Een ouderwetse kaart van Nieuw-Nederland...*, in *Caert-Thresoor* 4 (1982) zijn enkele foutjes geslopen:

Pag. 58, 2e kolom, 16e regel: 1694, moet zijn: 1604.

Pag. 60, 2e kolom; ontbrekende noot 12 – Zie o.a. A. Campbell, *New light on the Jansson-Visscher maps of New England*. In: *Map Collectors' Circle, Map Collectors' Series* 24 (1965).

BESPREKINGEN

SAALTINK, H.W. Hoorn in kaart; vier eeuwen Hoornse stadsplattegronden. (Hoorn, Stichting „De Hooftoren”, 1981) 152 blz. met 30 kaartafbeeldingen, formaat van het boek 32 x 23,5 cm., prijs f 50,-.

Tot dusver bestaan – voor zover mij bekend – slechts van Amsterdam, Rotterdam, Schiedam, Gouda, Amersfoort en Bergen op Zoom (zie ook Caert-Thresoor 1, nr. 1, p. 13) afzonderlijke publikaties die een overzicht geven van de plattegronden die van deze steden in de loop der tijd gemaakt zijn.

Hoorn is daar nu bij te voegen. Het boek, dat primair is samengesteld voor de amateur-(kaart)historicus, neemt binnen deze groep een enigszins aparte plaats in. De auteur, die zichzelf „een liefhebber van oude kaarten” noemt, stond een tweeledig doel voor de ogen: enerzijds wilde hij laten zien wat er in het verleden met betrekking tot Hoorn op kartografisch gebied zoal gepresteerd is, anderzijds ook, hoe men met behulp van oude kaarten de geschiedenis van de stadsontwikkeling voor het voetlicht kan halen. Naar mijn mening is hij in die opzet geslaagd. Dertig kaarten (twintig van vóór en tien van na 1900) zijn door hem geselecteerd, waarbij de informatieve en decoratieve waarde van het materiaal de leidraad was. Het merendeel ervan is afkomstig uit de verzameling van de Archiefdienst Westfriese Gemeenten te Hoorn. Deze kaarten zijn in het boek telkens afgebeeld over twee pagina's met op de achterzijde een nauwkeurige, geannoteerde beschrijving ervan. Zou men, om welke reden dan ook, het boek willen slopen, dan blijven afbeelding en beschrijving bijeen.

Over de wijze waarop de kaarten zijn beschreven niets dan lof. Saaltink heeft grondige studie van de inhoud van de diverse kaarten gemaakt en geeft daarover kritische opmerkingen. De uitgebreide kennis van de stadsgeschiedenis waarover de auteur beschikt – een prettig leesbaar verhaal daarover gaat aan de reeks kaartafbeeldingen vooraf – blijkt ook hier weer, zeer bevredigende kaartbeschrijvingen op te leveren. Jammer is het, dat de kwaliteit van de kaartafbeeldingen te wensen over laat. Deze zijn over het algemeen niet scherp genoeg en daardoor soms onleesbaar. Waarom men de oude, oorspronkelijk in zwarte kleur gedrukte, kaarten in een bruine tint moest weergeven is mij niet goed duidelijk. De uitgave van het boek is een initiatief van de stichting „De Hooftoren”, die daarbij op de steun en medewerking kon rekenen van diverse instellingen in Hoorn en een aanzienlijk aantal personen, die er vooraf op hebben ingetekend. Het is te bestellen bij Dhr. W. Vingerhoed, West 4 te Hoorn – tel. 02290-18994.

Marijke Donkersloot-de Vrij

WAWRIK, FRANZ, Berühmte Atlanten. Kartographische Kunst aus fünf Jahrhunderten. (Die bibliophilen Taschenbücher, No. 299). Dortmund, Harenberg Kommunikation, 1982. 331 pp., ill., ISBN 3 88379 299 3; ca. f 42,50.

Oude kaarten en atlanten vormen een dankbaar object wanneer het er om gaat een door fraaie illustraties gedomineerde publikatie samen te stellen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de reeks „Die bibliophilen Taschenbücher” een deeltje verscheen dat aan de kartografie, in het bijzonder de atlaskartografie, aandacht besteedt. De auteur, Dr. Franz Wawrik, is al vele jaren verbonden aan de kaartenverzameling van de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen, een collectie, die o.m. bekend is om de waardevolle globeverzameling en de zgn. Van der Hem atlas. De besproken en afgebeelde atlanten stammen vrijwel zonder uitzondering uit de Nationalbibliothek.

Wanneer we de titel beschouwen, valt op, dat deze niet zonder beperkingen de inhoud van het boekje dekt. Ten eerste is natuurlijk de kwalificatie „beroemd” wat vaag, maar belangrijker is op te merken, dat alleen wereldatlanten besproken worden, daarbij de categorieën zeeatlas, stedenatlas, regionale- en thematische atlas buiten beschouwing latend. Verder wordt duidelijk gekozen voor de oude atlas, waarbij we „oud” dienen te associëren met de kenmerken „decoratief”, „houtsne” of „kopergravure” en „handgekleurd”. We moeten dus de – toch ook niet nieuwe – atlanten van Andree, Bartholomew en een aantal andere gerenommeerde negentiende-eeuwse atlanten missen. Uit deze groep is als hekkesluis nog wel de Stieler atlas van ca. 1837 opgenomen.

Het hoofdgedeelte bestaat uit beknopte, maar zeer informatieve besprekingen van 71 atlanten uit de periode 1478–1837. Iedere bespreking gaat vergezeld van twee of drie foto's, meestal van titelpagina, frontispiece of inhoudsopgave met een afbeelding van een kaart. De afwisselend in z/w en kleur uitgevoerde foto's dragen in niet geringe mate bij aan de aantrekkelijkheid van het werkje, hoewel af en toe door vergroting van details minder geslaagde resultaten bereikt worden. Belangrijk is het „Literatur- und Standortverzeichnis der einzelnen Atlanten”, dat van het grootste deel van de besproken atlanten een korte bibliografie geeft. Men zou het boekje als volgt kunnen typeren: een prettig leesbaar mini-naslagwerkje op het gebied van de oude atlas-kartografie, te beknopt om veel nieuwe informatie naar voren te brengen, maar deskundig en overzichtelijk samengesteld en rijkelijk geïllustreerd. Jammer dat de gebrekkige paperbackuitvoering weinig bibliofielen zal bekoren!

Jan Werner

LEZING SARAH TYACKE

Op woensdag 23 maart houdt Mrs. Sarah Tyacke een lezing met dia's over *The Dutch Connection: English Mapping in the 16th and 17th centuries*. De bijeenkomst vindt plaats in de Coffeeshop van het Nederlands Scheepvaart Museum, Kattenburgerplein 1 te Amsterdam. Om 17.00 uur is er koffie of soep, de lezing begint om 17.45 uur en duurt tot ongeveer 20.00 uur.

Sarah Tyacke is Assistant Keeper van de kaartenverzameling van het British Museum. Zij schreef een aantal boeken en artikelen op het gebied van de geschiedenis van de kartografie en ontdekkingsgeschiedenis. De organisatie berust bij het Genootschap Nederland-Engeland, afdeling Amsterdam, die bij deze belangstellende niet-leden uitnodigt. Eventuele consumpties zijn voor eigen rekening, overigens geen kosten.

NIEUWE LITERATUUR EN FACSIMILE-UITGAVEN

Bossu, Josef, *Vlaanderen in oude kaarten*, Tielt (B), Lan-
noo, maart 1983. 144 pp., ill. ISBN 90 209 197 44. f 115,-.
Brood, P., Nog eenmaal de Drentse landmetersketting. In:
Ons Waardeel 1 (1981).

Fontaine Verwey, H. de la, The history of Guicciardini's
description of the Low Countries. In: *Quaerendo* 12
(1982), p. 22-51.

Gerhardt, Claus W., Der Landkartendruck in Geschichte
und Gegenwart. In: *Philobiblon* 26/3 (1982), p. 254-288.
Historische Stedenatlas van Nederland (Redactie G. van
Herwijnen, C. van der Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner.
Tekst B.M.J. Speet), Delft, Delftse Universitaire Pers,
1982-. . . Verschenen: Afl. 1 Haarlem, Afl. 2 Amersfoort.
ISBN 90 62 75090 7, resp. 90 62 75091 5, f 24,- per afle-
vering. Zeer beperkt leverbaar.

Kaart van Manhattan, 1639, toegeschreven aan Johannes
Vingboons, [door Richard W. Stephenson]. In: *Geodesia*
12 (1982), p. 436-438.

Schoorl, H., *Petten en de Hondsbosse Zeewering in kaart,
beeld en reconstructie, 1466-1614*. Kring van „vrienden

van de Hondsbosche", 1982. (Correspondentie-adres:
Postbus 22, 1800 AA Alkmaar, tel. 072-118742).

Voskuil, J.J., Kohieren van de tiende penning van Overschie
1561 en Twisk 1561. [apart verschenen bijlage bij art. van
J.J. Voskuil, Tussen Twisk en Matenese. . .]. In: *Volks-
kundig Bulletin* 8 (1982), p. 1-49.

Hierin een knappe reconstructie van grondgebruik en land-
verdeling bij Overschie aan de hand van kaarten van o.a.
Coenraet Oelensz. (1550-'52) en Nicolaas en Jacob Cru-
quius (± 1700).

Zandvliet, K., La cartographie maritime aux Pays-Bas du
XVIIe siècle aux débuts du XIXe siècle. In: *A la conquête
des mers / marins et marchands des Pays-Bas* (Cat. bij ten-
toonstelling in Musée de l'Hospice Comtesse, Lille, 23 okt.
1982-3 januari 1983), p. 37-41.

Rectificatie Caert-Thresoor 1, 2 (1982) blz. 32

Bij de eerder aangekondigde publikatie *Twee eeuwen car-
tografie in Gelre*", een uitgave van de Stichting Historie
Peel-Maas-Niers gebied, werd abusievelijk een prijs van
f 128,- vermeld. Dit moet zijn: f 85,-.

BRIEVEN

Oratie prof. Schilder

„Wie van de vijf?" is de vraag, die overblijft na lezing van de
arrogante kretologie van een anoniem redactiecollectief,
waarvan enige relatie met de door professor Schilder uit-
gesproken inaugurele rede op generlei wijze wordt duidelijk
gemaakt.

Trendsetting, partijkoers of hint voor de aangekondigde
bespreking van een nog aan te wijzen recensent?

Met vriendelijke groeten,

J. van Bracht, Rijswijk, Epiphania 1983

Een reactie op deze brief te formuleren is moeilijk omdat
zij ons inziens onbegrijpelijk verwijtend is gesteld. Er vanuit
gaand, dat het schrijven van de heer Van Bracht alinea 3, 4
en 5 betreft van de korte notitie, die de redactie plaatste
op pagina 56 van het vorige nummer van *Caert-Thresoor* ter
memorering van de oratie van Prof. Schilder moet ons het
volgende van het hart.

Bij het voorbereiden van genoemde notitie, vrij kort na de
inaugurele rede van Prof. Schilder heeft de redactie uitge-
breid overwogen of en zo ja in welke vorm de feestelijke ge-
beurtenis van 15 november j.l. al zo vlug besproken zou
moeten worden. De keuze is duidelijk geworden: een be-
knopte notitie, waarin getracht is om naast berichtgevende
elementen ook wat meer impressionistische kanttekeningen
op te nemen over de presentatie en de inhoud van de rede.
Dat deze wijze van benadering overgekomen is als „arro-
gante kretologie" betreuren wij zeer, zeker wanneer hier-
aan begrippen gekoppeld worden als „trendsetting" en
„partijkoers". De suggestie als zou de redactie recensies in
een bepaalde richting willen duwen, moeten we beslist af-
wijzen; hiermee worden toekomstige recensenten wel in een
zeer moeilijke hoek gemanoevrerd!

De opmerkingen „wie van de vijf" en „anoniem redactie
collectief" zijn o.i. niet van toepassing, aangezien de namen
der redactie-leden in het colofon vermeld staan en in dit ge-
val aan de briefschrijver alle persoonlijk bekend zijn.

Het blijft te betreuren, dat inhoudelijke, kritische kantteke-
ningen, met niet anders dan zakelijke en goede bedoelingen
op een emotionele wijze geïnterpreteerd zijn. Misschien ten

overvloede verwijzen we naar het redactioneel van het
eerste nummer van 1982, waarin als doel van *Caert-Thre-
soor* geformuleerd wordt de vele gezichtshoeken binnen ons
vakgebied wat nader tot elkaar te brengen.

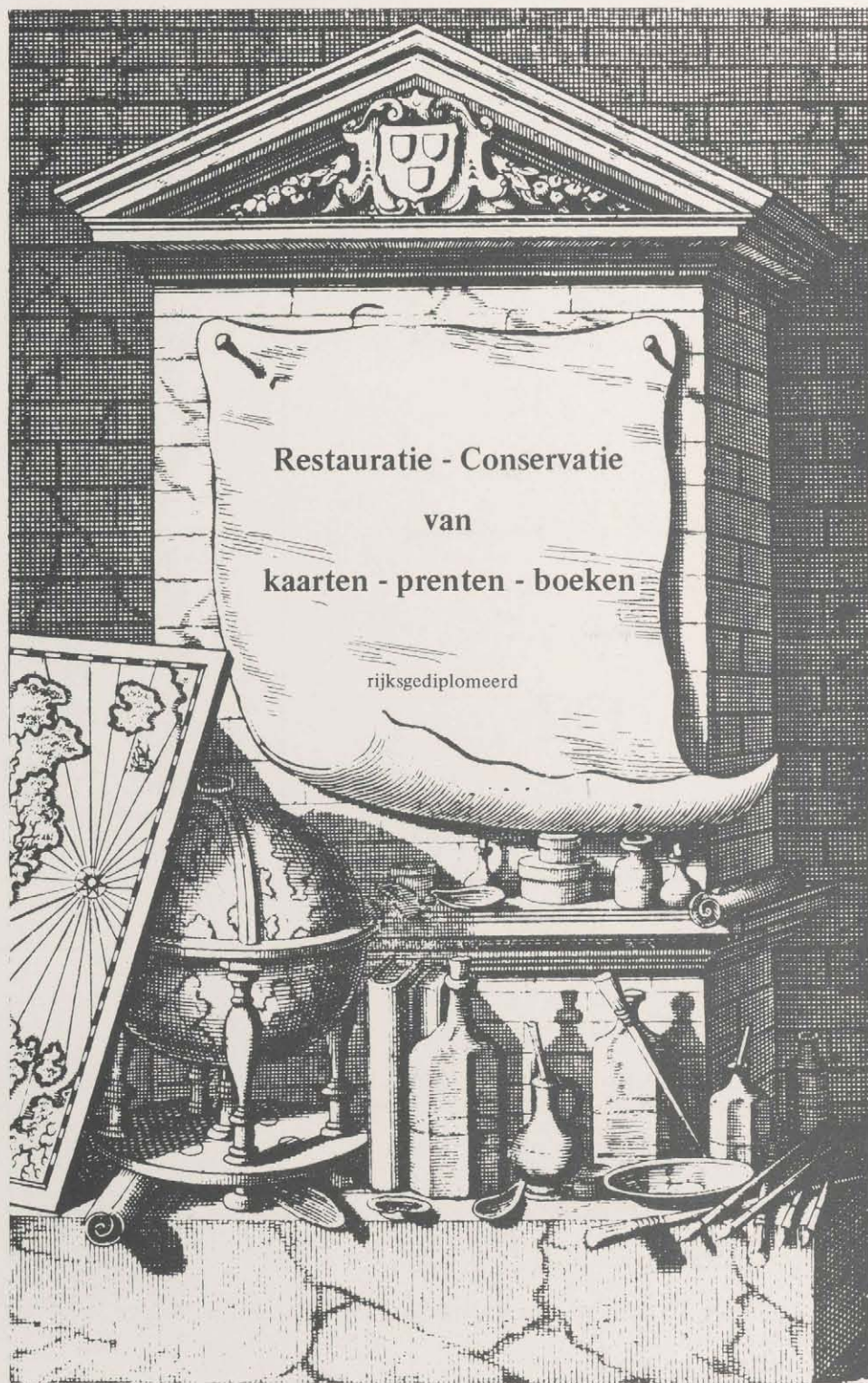
De redactie

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

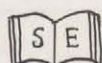
„HABI”

Groenewegje 100/101 a

2515 LP Den Haag tel. 070-883938

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. H. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Nog leverbaar:

KOEMAN, C. *Atlantes Neerlandici*. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases, and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam, 1967-72. 5 delen. 32 × 24,5 cm. Met illustraties en uitgebreide index. Linnen.

ISBN 90 221 1065 6

Dfl. 1215,—

KOEMAN, C. *Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971*. Amsterdam, 1973. 23 × 20,5 cm. 156 pp. Gebrocheerd.

ISBN 90 221 1256 X

Dfl. 55,—

KOEMAN, C. *Johan Blaeu and his 'Grand Atlas'*. Amsterdam 1970. 23 × 15,5 cm. 104 pp. Geïllustreerd. Gekartonneerd.

ISBN 90 221 1080 X

Dfl. 12,40

KOEMAN, C. *Weg van de kaart*. Een beschouwing over de kaart van de weg, gevolgd door een toespraak bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar in de kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 oktober 1981. Amsterdam 1981. 22 × 15 cm. 33 pp. Geïllustreerd. Gebrocheerd.

ISBN 90 6072 139 X

Dfl. 10,—

Alle prijzen excl. 4% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.